

İSLAM AHLAK FELSEFESİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ*

-İbn Miskeveyh Merkezli Bir Okuma-

Aygün AKYOL**

ÖZET

Aile toplumsal hayat için çok önemli bir unsurdur. Kişinin sağlıklı bir birey olarak topluma dâhil olması sağlıklı bir aile yapısına bağlıdır. Bu nedenle aile içi iletişim ve değerler eğitimi bugün daha önemli bir konu haline gelmiştir. Buna ek olarak geleneksel toplum yapısı ve değerleri değişmekte ve dönüşmektedir. Bu nedenle ahlaki değerlerdeki bu hareketlilik konusunda daha dikkatli olmak zorundayız. Yeni durumlara karşı hazırlıklı olmalı ve kendimizi yenilemeliyiz. İslam filozoflarına göre, insanın mutluluğu ruh ve beden uyumuna bağlıdır. Bu nedenle insan, ruh ve bedenden oluşan bir bütün olarak düşünölmelidir. İslam ahlak felsefesinde önemli bir düşünür olan İbn Miskeveyh, yaptığı çalışmalarında bu ahlaki tutumun nasıl kazanılacağını açıklamaktadır. Filozof, aile ve toplum içindeki tutumlarımız hak-

---

* Ulusal Aile Sempozyumunda (15/16.05.2012 Kayseri) "İslam Ahlak Felsefesinde Aile ve Çocuk Terbiyesi –İbn Miskeveyh Merkezli Bir Okuma" başlığı altında sunulan bildirinin geliştirilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

kında tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca çocuk yetiştirirken dikkat edilmesi gereken konulara da değinmiştir. Filozofun fikirleri geleneğimizde aile ve değerler eğitiminin nasıl ele alındığının da önemli bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Aile, Çocuk, Ahlak, Değerler, Felsefe, İslam, İbn Miskeveyh

GİRİŞ

Toplumsal bir varlık olan insan, diğer insanlarla etkileşim içindedir. (Aristoteles,1975: 85; 1999: 221-1245b; Ağaoğulları, 1989: 238) Bu etkileşimler kimi zaman olumlu kimi zamanda olumsuz davranışlarla karşılaşmasına sebep olmaktadır. İnsanların birbirini kırmadan ilişkilerinde doğru bir tutum geliştirmeyi sağlayan belirleyici unsur ise, "ahlak"tır. Ahlak, toplumun en küçük üyesi olan bireyden başlayarak, aile, mahalle, şehir ve insanlığın tümüne şamil önemli bir unsurdur. Sağlıklı bir toplumun oluşumunda en önemli rol, aslında birey ve aileye düşmektedir. Eğer bizler aile yaşamımızda ortaya koyduğumuz değerlerle aile üyelerimize ahlaklı ve adaletli bir ortam oluşturabiliyorsak, bu, toplumun tümüne yayılacak düzgün tutum ve davranışların kazanılmasına vesile olacaktır.

Aile, ahlaki değerlerin korunması ve bunun nesilden nesile aktarılması noktasında önemlidir. Ancak günümüzde birey ve toplum ekseninde görülen hızlı değişim, yeni olgu ve sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunda şehirlileşmenin artması ve çekirdek aile yapısının hâkim olmasıyla geleneğin bir takım unsurlarının hayatımızdan çıkmasının etkisi büyüktür. Tüm bunlara ilave bir şey de teknoloji ve hayatın içindeki hızın insanları birbirinden ayırmasıdır. Bu, çekirdek ailenin çekirdek formlara bürünmesi sorununu doğurdu. Bunun sonucu olarak aile üyeleri, birbirleriyle iletişimleri kopuk, farklı dünyalarda yaşayan, aynı çatı altındaki birbirinden habersiz kişiler haline geldiler. Çekirdek ailenin fertleri olan anne, baba ve çocuk arasındaki iletişim bozukluğu, aile bireylerinin hayata bakışlarını, beklentilerini, sosyal ve psikolojik problemlerini kendi dünyalarında yaşamaları nedeniyle ailede olması gereken birlik ve destek unsurlarını da azaltmıştır.

Bunu evlerimize baktığımızda görebiliriz, bu yeni aile tipinde ortak vakit geçirmenin yerini, futbol maçı izleyen bir baba, dizi izleyen bir anne ve bilgisayar başında vaktini harcayan bir çocuk almaktadır. Bu, bizlere iletişimsizlik sorununun büyüklüğünün en önemli göstergesi olarak gözükmektedir. İnsanların bir arada bulunması, birbirlerinin fikirleri ve

düşünceleri üzerinde mutabakatları olmasa dahi onlara büyük kazançlar sağlamaktadır. Ailecek izlenecek bir programda herkes kendi bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunacaktır. Bu sayede çocuk ve ebeveyn, kendilerini geliştirecek bir takım hususları birbirlerinden kazanabileceklerdir. İfade edildiği üzere, çift taraflı bir etkileşim sağlamak ailenin birbirlerinin duygularını anlamalarına vesile olmaktadır. Çocuğunun ne yaptığını bilmeyen bir anne baba, çocuğu tarafından getirilen bir problem karşısında duygusal bir bağ kuramamakta bocalamakta ve yanlış çözümlerle çocuğu daha da kötü bir noktaya taşıyabilmektedir. Aynı şekilde ebeveyniyle duygusal bağ kuramayan bir çocuk da ailesinin bir takım kısıtlamalarını ya da birtakım hususlarda kendisine verilen özgürlük ortamını anlayamamakta ve hatalı durumlara meyledebilmektedir.

İşte tüm bunların temel sebebi aile içi etkin bir iletişimin olmamasıdır. Bizler öncelikle kendi varlığını tanıyan daha sonra etrafındaki insanların, eşinin ve çocuklarının gereksinimlerinden haberdar olan bireyler olmalıyız. (Akyol, 2012/1: 16) Bu çok önemli, çünkü bizler ebeveynler olarak kendini tanımayan, eşiyile etkileşim kuramayan bir kişi olduğumuzda, bunun doğal sonucu olarak, çocuklarımız önünde dağınık bir görüntü vermek zorunda kalırız. Bundan sonra çocuklarımızdan bizleri anlamlarını beklememizde mümkün olmayacaktır.

Aile içinde birbirimizle olan iletişim eksikliğinin bir diğer sonucu da, toplumsal yaşamda kendisini gösteren fiziksel ve psikolojik şiddetin artmasıdır. Aileden başlayarak sağlıklı iletişim ve ilişkilerin geliştirilmesiyle bu tür durumların zamanla ortadan kalkabileceğini düşünüyoruz. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, sağlıklı bir aile yapısı, sağlıklı toplumun da başlangıcıdır. İnsanlık tarihinin yirminci yüzyıla kadar yaşadığı tarihe ve son yüz yılda yaşananlara baktığımızda, aile, çocuk ve ahlak eğitimi üzerinde daha dikkatli düşünmemiz gerektiği kanaatine varıyoruz. Bugün bizler malumat yığınları içinde iletişim araçlarının yaygın, ancak insanlar arası duygusal iletişiminin çok azaldığı bir dönemden geçmekteyiz. Bu sorunların giderilmesi için ahlakla ilgili okumalara yeniden ağırlık verip toplumsal etkileşimin olumlu bir çerçeveye oturtulması hususunda çalışmalıyız. (Uyanık, 2011: 183-214; 2007: 555-570)

Bu çabanın gerçekleşmesi öncelikle geleneğimizdeki fikri alt yapıyı kavramaktan geçmektedir. İslam ahlak felsefesi sahasında yapılan çalışmalar bu anlamda bizim için önem arz eder. Zira İslam felsefesi sahasındaki çalışmalara baktığımızda, filozofların çalışmalarında değer eğiti-

mine büyük önem verdiklerini, bu noktadan hareketle aile ve çocuk terbiyesini felsefi düşüncelerinin bir parçası olarak ortaya koyduklarını ifade etmemiz gerekir. (İslam felsefesinde değer eğitiminin temel konuları olan ahlak, siyaset ve ev idaresi gibi ilimler “ameli/pratik hikmet/felsefe” kısmında incelenmiştir. İbn Sînâ, 1298: 73, 74; Gazali, ts.: 43-66; Tusi, 2007: 17; Uyanık, 1999: 84; 2005: 60; 2011: 21-42; Akyol, 2011/2: 35-39).

Bu kanaatimizce önemli, zira İslam felsefe geleneğinde olaylara çözüm aranırken tikel olarak olayın çözümlenmesinden ziyade hayata bütüncül bir bakış önemsenmiştir. Bu da varlık, bilgi ve değer merkezli kapsamlı bir bakış açısını gerektiriyordu. Geçmiş düşünürlerin kafalarındaki bütüncül yapı hayata aksettiğinde ortaya çıkacak olan aksaklıkların çözüm yolları da daha kolay bulunabiliyordu.

Çalışmamızda değerler eğitimi konusunu İbn Miskeveyh'i (ö. 1030) merkeze alarak incelemeye çalışacağız. Filozof, İslam ahlak felsefesi sahasındaki çalışmalarıyla dikkat çeken bir düşünürdür.¹ Makalemizde İbn Miskeveyh'in ailede değerler eğitimi konusundaki fikirlerinin nazari/teorik ve ameli/pratik yönlerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu çerçevede filozofun konu hakkındaki yaklaşım biçiminden örnekler vererek bizlerin bugünkü sorunlarına yönelik çözüm önerilerini tartışmaya açmak istiyoruz. Filozofun bu konuda söylediklerinin anlaşılabilmesi için öncelikle nefis anlayışının bilinmesi gerekmektedir. Biz de makalemizde öncelikle insanın ahlaki eylemlerinin temel hareket sebebi olarak görülen nefsin mahiyeti ve eğitimi konusunu değerlendirerek başlıyoruz.

A. NEFİS ve AHLAK

Nefis ve ahlak ilişkisi İslam ahlak felsefesinde birbiriyle yakından irtibatlı olarak değerlendirilmiştir. İnsanın ahlakını düzeltip kâmil insan olma mertebesine ulaşması nefsi ve mahiyetini kavramasıyla gerçekleşecek bir durum olarak görülür. Zira nefis ve beden arasındaki ilişkisini düzgün temeller üzerine oturtamayan bir kişinin maddi ve manevi anlamda mutluluğu elde etmesi mümkün görünmemektedir. Bundan dolayı öncelikle nefis kavramının incelenmesi gerekmektedir.

---

¹ İbn Miskeveyh'in isminin tam künyesi Ahmed b. Muhammed b. Yakup Ebu Ali el-Hazin'dir. İbn Miskeveyh'in hayatı, ahlaki ve felsefi görüşleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. İbn Miskeveyh, 1983; 1319: 2; 2011: 327, 332; Şehrezûrî, 1993: 340, 341; Fahri, 1998: 194-208; Bedevi, 1997: 81-93; Leaman: 2007: 299-306; Altıntaş, 1998: 237-249.

a. Nefis Kavramı

İslam felsefe geleneğinde insan, nefis ve bedenden mürekkep bir varlık olarak tasvir edilmektedir. İnsanın kendisinde ilahi bir cevher taşıdığı Kur'an'da da belirtilmektedir.² Bu nedenle olsa gerek, insanın bireysel ve toplumsal mutluluğunu elde etmesi bir ilahi cevher olarak kabul edilen nefsin yetkinliğine bağlanmıştır.³ İbn Miskeveyh de insanın sağlıklı bir birey olarak toplum içinde var olabilmesi ve ahlakının olgunlaşması için temelde nefsin mutedil bir seviyeye ulaştırılmasını önermektedir. İnsan varlığını tam olarak anlamak, sorunlarına çözüm üretmek, varlığını bütüncül bir şekilde değerlendirmekle mümkün olacaktır. İnsanın nefis ve bedenden oluşan yapısının kavranmasının neticesinde ortaya çıkan nefis ve beden uyumu, onun insanlar arasındaki bireysel ve sosyal uyumunu başarmasına da vesile olacaktır. Bunun temel taşı da nefsin anlaşılması ve gerektiği gibi eğitilmesi oluşturmaktadır.

İbn Miskeveyh'e göre, nefis, ne cisim ne cisimden bir parça ne de arazdır. Nefis, kendi nefsiyle kaim, varlığı daimi bir cevherdir. Nefis, bedene ait şeylerden uzaklaştıkça ve kendi özüne döndükçe, yani mümkün olduğu kadar duyulardan sıyrıldıkça, gücü, bütünlüğü ve mükemmelliği artar. Böylece doğru görüşler ve yalın düşünelürler nefsin önüne serilir. Bu nedenle de filozofa göre, nefsin tabiat ve cevheri cisim ve beden tabiatından ayrıdır. O, en şerefli bir cevher ve cisimlerden oluşan bu âlemdeki varlıkların hepsinden daha üstün bir yaratılışa sahiptir. Nefsin bedene ait olmayan şeyleri özlemesi ve Tanrı ile ilgili gerçekleri tanımak için çaba harcaması bedeni arzularından uzaklaşması, onun cisimlerden gerçekten çok üstün ve şerefli bir cevher olduğunu bize gösterir. Nefsin fiilleri, özüne yönelip irade ve tercihlerinde beden fiillerine muhalif ve zıt olarak duyuları terk edince, onun cevherinin beden cevherinden ayrı ve yaratılışça ondan farklı olduğu da ortaya çıkacaktır (İbn Miskeveyh, 1983: 14, 15, 17; 1319: 33, 49).

---

² İnsanın yaratılış süreci ve Allah'ın "ruhumdan üfledim" ifadesi için bk. Hicr Suresi 15/29; Secde Suresi 32/9.

³ Nefis, kelime olarak, ruh, özün bir parçası, hayatiyet, canlılık, şahıs, hareket ettiren ilke anlamlarında kullanılmıştır. Terim olarak ise, kendisinde bulunduğu şeye, hayat, his, hareket ve irade veren latif bir cevher olarak ifade edilir. İbn Manzur, 1990: 233-240; Cürçani, ts.: 206; Uludağ, 2006: 526; Türker, 2006: 529-531; Atay, 1997: 3; Saruhan, 2010: 92; 2005: 95-145; Akyol, 2010/2: 127; 2011/1: 166-170; Şeref, *Ahlak İlmi*, 2012: 34.

Bu nedenle nefsin eğitilmesi, korunması kemal mertebesine yani yetkinliklere doğru yöneltilmesi gerekmektedir. Nefsin de beden gibi hastalanabileceğini belirten İbn Miskeveyh, bedeni hastalıkların onun akli dengesine, zihnine, hayal gücüne etki edip bu güçlerine güvenemez hale getirdiği gibi, nefsin hastalıklarının da insanın psikolojik ve fiziksel yapısına etki edeceğini belirtir. Kişinin kızgınlık, üzüntü, aşk ve aşırı isteklerle nefis yönünden psikolojik olarak hastalanması, onu fiziksel olarak da sarsacaktır. Bu nedenle insanın nefsinin korunması için nefsi maddi hazlara yönlendirmemesi, erdemlere yönlendirmesi gerekmektedir. İnsan maddi hazları elde etmeye odaklandığında onu tek gaye gibi algılamaya başlayacaktır. Bu durumda düşünüp taşınması ve nefsin düşünme gücünü yol gösterici olarak seçmesi gerekmektedir (İbn Miskeveyh, 1983: 156, 164, 165).

b. Nefsin Erdemleri

Nefis sağlıklı bir yönlendirmeye hastalıklardan ve eksikliklerden korunacaktır. Bunun sonucu olarak da kendisindeki melekelerini yetkinliğe, yani erdemlere dönüştürerek bedenle uyumunu gerçekleştirmesi gerekmektedir. Burada en önemli husus, nefsin güçlerinin ne olduğu ve nasıl kullanıldığı meselesidir. İbn Miskeveyh nefsin güçlerinin üç tür olduğunu belirtir. Bunların birincisi, *düşünce* gücüdür. Bu insana ayırt etme ve olayların gerçekleri hakkında akıl yürütme yeteneğini verir. Nefsin diğer bir gücü de, *öfke* gücüdür, bu tehlikeler karşısında gözü peklik ve atılganlık, egemen olma, yücelme ve her çeşit şerefi kazanmayı arzu etme yeteneğini verir. Üçüncüsü ise, *şehvet* gücüdür ki bununla kişi, bedeni arzuların gerçekleşmesini, beslenmeyi, yiyecek, içecek, cinsi münasebet ve her çeşit zevk verici basit şeyleri isteme yeteneğini elde eder (İbn Miskeveyh, 1983: 22, 23, 24, 49; 1319: 50, 51).⁴

Bu üç güç insanların eylemlerinde belirleyici rolü üstlenmektedirler. Bu nedenle de insanlar bu güçlerini kullanma şekillerine göre, ya kusurlara ya da erdemlere ulaşabilmektedirler. Yukarıda da belirtildiği üzere, insana verilen akıl cevheri, eğer diğer güçleri, yani öfke gücü ve şehvet gücü üzerinde egemenlik kurabilirse, insanın bireysel, ailevi ve toplumsal

---

⁴ Nefsin güçleri konusundaki bu üçlü tasnif İslam düşünce tarihinde genel kabul görmüş bir tasnif şeklidir. İslam düşüncesine bu noktada etki eden kişi ise, Platon'dur. Ahlak ve siyasetle ilgili yapılan değerlendirmelerde öne çıkan bu nefis anlayışı erdemlere nasıl ulaşılacağını da gösteren bir sistematik içerisinde izah edilir. Platon, 2012: 125, 126, pn.: 428ab; 1997: 67, 68, pn.: 412a-e; 1997: 24, 25, 27, pn.: 192ed, 193d.

açından mutluluğa erişmesi daha kolay olacaktır. Eğer insan bu üç gücünden akıl melekesini merkeze almayıp, öfke ve şehvet güçlerinden birisini merkeze alırsa, o zaman bireysel açıdan mutluluğu elde edemeyen, huzursuz bir insan olacak, kişinin toplumsal açıdan da etrafına zarar veren bir insan olma ihtimali de artacaktır. Bu nedenle bizlerin çocuklarımıza değer eğitimi verirken özellikle akıl melekelerini nasıl düzgün kullanacaklarını öğretmemiz gerekmektedir. Sağlıklı bir değer eğitiminin sonucunda sorunlarla karşılaştıklarında insana yakışır çözümler üreteceklerdir.

İbn Miskeveyh yukarıda ifade edilen düşünme, öfke ve şehvet şeklindeki üç gücün birbirinden ayrı olduğunu ifade eder. Bunlardan birisi güçlenirse, ötekine zarar verir. Bazen biri ötekinin fiilini yok eder, bazen bu üç kuvvet de üç türlü nefis olarak tanınır, bazen de bir nefsin güçleri olarak görülür. Yaratılıştan eğitilmiş üstün nefis, filozofa göre, düşünen nefistir. Eğitilmemiş ve eğitilmeyi kabul etmeyen nefis ise hayvani nefistir (İbn Miskeveyh, 1983: 23, 54; 1319: 52).

Nefsin bu güçlerinin eğitilmesinde temel rol adalet erdemine düşmektedir. Bu erdem diğer erdemlerin orta bir yola girmesine sebep olur. Adalet erdemi nefsin güçlerini nefsin bir erdemi haline dönüştürür. Nefsin güçleri adalet erdemiyle yönlendirildiği takdirde *düşünme* gücü, *hikmet* erdemine, *öfke* gücü, *şecaat/cesaret* erdemine ve *şehvet/arzu* gücü de *iffet* erdemine dönüşecektir. Adalet, bu güçlerin birbiriyle barış içinde olması ve ayırt etme gücüne boyun eğmesiyle olur. Böylece söz konusu güçler birbirini yenmek için çalışmazlar ve kendi isteklerinin peşinde koşmazlar. Bu adalet erdemiyle kişi, önce kendi nefisine karşı insafli olmayı sonra da başkasına insaf ettiği ölçüde ondan insaf beklemeyi daima tercih eder. Adalet, haksızlık etme ile haksızlığa uğrama arasında yer alır. Bu nedenle adalet öyle bir erdemdir ki insan onunla kendisine ve başkasına karşı insafli olur (İbn Miskeveyh, 1983: 25, 33, 34, 113; Platon, 2012: 125-132; pn.: 428ab, 429a, 432a, 433a).

İbn Miskeveyh, Eflatun'un nefsin aydınlanmasını adalet erdemine bağladığını ifade eder. Buna göre, nefsin aydınlanması, insanın adaleti gerçekleştirmesine bağlıdır. Zira nefis, bütün erdemleri birleştirdiğinde, yükselir, kendine has işini en iyi şekilde yapar. Bu da mutlu insanın Tanrı'ya yaklaşmasının son noktası olarak kabul edilir. Erdemlerin hepsi dengeli ve ölçülü olmaktır. İbn Miskeveyh'e göre, adalet erdemi de tüm bunları içine alır (İbn Miskeveyh, 1983: 113, 114; Platon, 2012: 125; pn.: 428ab).

Nefsin güçlerinin adalet erdemine göre hareket etmesiyle nefis ifrat ve tefrit şeklindeki iki aşırı uca meyletmeyecek ve güçlerini erdemlere dönüştürecektir. Nefsin düşünme gücünün erdemi olan, *hikmet*, İbn Miskeveyh'e göre, düşünen ve ayırt eden nefsin bir fazileti olup varlıkları var olmaları itibarıyla bilmemizi sağlar. Bu anlamıyla *hikmet*, ilahi ve insani olayları bilmektir de denilmiştir. Nefis, bu hikmetle fiillerden hangisinin yapılması ve hangisinin ihmal edilmesi gerektiğini de kavrar. Filozofa göre, hikmet düşünce gücünü gereksiz yerde ve gereksiz biçimde kullanmak ile düşünce gücünü bir kenara bırakma arasındaki orta tutumdur (İbn Miskeveyh, 1983: 24, 25, 32).

İnsandaki düşünme erdeminin yetersiz kullanılmasının sonucu olarak aptallık ortaya çıkacaktır. İbn Miskeveyh, burada önemli bir vurgu yapmaktadır, zira filozofa göre aptallık yaratılışa eksiklikten dolayı ortaya çıkan bir durum değildir, aksine isteyerek düşünce gücünü iptal etmektir. Zekâ, sinsilik ile budalalık arasında bir durumdur. Sinsilik, kurnazlık ve kötü hileler zekânın bulunması gereken tarafta fazlalık ifade eder. Aksine aptallık, budalalık ve acizlik ise zekâ tarafından noksanlıktır. İşte hikmet bu ikisinin arasında bulunan akletme yeteneğidir (İbn Miskeveyh, 1983: 32).

Nefsin *şehvet* gücünü akla göre yönetmesiyle, yani doğru ayırt etmesiyle *iffet erdemi* ortaya çıkar. Böylece insan, şehvet duygularına boyun eğmez ve hür olur. İffetin kapsamına giren faziletler İbn Miskeveyh'e göre, utanma, sükûnet, sabır, cömertlik, hür olma, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barışseverlik, ağırbaşlılık ve kötülüklerden sakınma olarak ifade edilir. İffet, iki kötülük arasında yer alır, bunlardan biri açgözlülük; öteki ise, gevşekliliktir. Açgözlülükle zevklerin peşine düşmeyi ve gerekenin dışına çıkmayı, gevşeklilikle de bedeninin zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan güzel zevklere karşı hareketsiz kalmak kastedilmektedir. Bunlar da Tanrı'nın ve aklın müsaade ettiği şeylerdir. İffetin kapsamına giren erdemlerden utanma, iki kötülük arasında yer alır. Bunlardan birisi hayâsızlık diğeri ise, bönlüktür (İbn Miskeveyh, 1983: 25, 26, 33).

Nefsin *öfke* gücünün ölçülü kullanılmasıyla *yiğitlik/şecaat erdemi* ortaya çıkar. Bu, kişinin tehlikeli işlerde aklın gereğini yapmasıyla elde edilebilecek bir güçtür. Yiğitliğin kapsamına giren faziletler, nefsin yüceliği, gözü peklik, himmet sahibi olmak, sebat, sabır, hilm, sükûnet, yüreklilik ve sıkıntıya katlanma olarak ifade edilir. Filozof buradaki sabır ile iffet kavramındaki sabır arasında fark olduğunu belirtir. Buradaki sabır, korkunç olaylardaki sabırdır. İffetteki sabır ise, şehvi arzulara karşı gösterilen

sabırdır. Nefsin yüceliğinden kastedilen ise, basit şeyleri küçümsemek, felaketlere ve onur kırıcı şeylere katlanma gücüne sahip olmaktır (İbn Miskeveyh, 1983: 25, 27).

İbn Miskeveyh, yiğit olmadığı halde yiğit gibi davrananların da olduğunu belirtir. Bunun örneği mal ve menfaat uğruna savaşları yöneten ve tehlikelere atılan kimselerin yiğitler gibi davranmasıdır. Aslında bu onun yiğitlik tabiatından değil, açgözlülük tabiatı nedeniyledir. İbn Miskeveyh, bu gibi durumlarda daha çok atılganlık gösterenlerin çok yiğit değil, daha obur ve açgözlü olarak ifade edilmeleri gerektiğini belirtir. Bu kimselerin yiğitliği mal ve menfaat uğrunadır (İbn Miskeveyh, 1983: 97, 98).

İbn Miskeveyh'in tasvirine göre, yiğit kimse, iyi işlerdeki güçlülere önem vermez, kötü işlere sabreder, halkın büyük gördüğü işleri küçümser. Daha üstün bir işi seçerek ölümü bile göze alır. Elde edemediği şeye üzülmez, felaketlerle karşılaştığı zaman sarsılmaz, öfkelenildiği zaman gereken ölçüde, gereken kimseye ve gerekli zamanda öfkelenir. Öç alması da aynı şartlara göre olur. Yiğitlik ve iffetin şartları her şeyi yerli yerinde ve aklın tayin ettiği ölçüde kullanan filozofta tam olarak bulunur. İbn Miskeveyh'in anlayışında iffetli ve yiğit kimse, filozoftur, her filozof da yiğit ve iffetlidir (İbn Miskeveyh, 1983: 100).

Ebeveynlerin bu erdemlere sahip olması çocukları için en iyi örnek olacaktır. Çocuklara nefislerinin güçlerini nasıl yöneteceklerini göstermelidirler. Bu erdemlerin kazandırılması ilk çocukluktan itibaren başlayan bir süreçtir. Bir kişi aklını nasıl kullanacağını, nerede kızıp nerede susacağını, nerede sebat gösterip nerede geri çekileceğini, ne kadar yiyip içeceğini, ne kadar ne ile uğraşacağını nefis cevherinin eğitilmesiyle kazanmakta ya da nefis cevherinin eğitilememesi neticesinde tüm bu konularda dengesiz tutumlara yönelmektedir. Değer eğitiminde bir denge sağlanması ve sağlıklı sonuçlar elde edilmesinde temel unsur ise adalet erdemidir.⁵ Ahlaki davranışlarda adalete göre

---

⁵ Adalet ve "orta olma/mutedil olma" ahlakla ilgili metinlerde gerek kadim felsefede gerekse İslam felsefesinde ve düşünce tarihinde ahlaklı olmanın önemli bir şartı olarak korunmuştur. Platon ve Aristoteles'in düşüncesinde "adalet" kavramının ele alınışıyla ilgili olarak bk. Platon, *Devlet*, 2012: 125, pn.: 427e, 430e; Aristoteles, 2007, pn.: 1109a, 1119b, 1129b, 1134a; Ağaoğulları, 1989: 235; Şehrezurî, 2004: 55; Fahri, 2004: 94-100; Akarsu, 1970:83, 84, 102, 103; Akyol, 2008/1: 98.

davranma, orta yolu tercih etme felsefede önerildiği gibi dinimizce de bizlere tavsiye edilen önerilen yaklaşım biçimidir.⁶

İbn Miskeveyh, insanın mutluluğu elde etmesini temelde nefisini tanıması ve eğitmesine bağlamaktadır. İnsan nefisini tanımasıyla kazanması gereken ahlaki değerlerin farkına varacaktır. Ancak bu noktada sadece teorik olarak ortaya konulacak öneriler ahlaki davranışlarda bir değişim sağlamayacaktır. Davranışlarda olumlu değişikliklerin ortaya çıkması için öncelikle bunların rol model olan bireyler tarafından ortaya konulması gerekmektedir. Filozofun teorik olarak ifade ettiklerinin pratik sahadaki yansımalarını ise, ilk önce aile içinde daha sonra da toplum içindeki tutum ve davranışlarda görmekteyiz.

B. AİLE ve DEĞERLER EĞİTİMİ

Ahlaklı ve adaletli bir toplum oluşturmanın teorik kısmını nefis ve beden arasındaki ilişki üzerinden kurgulayan İbn Miskeveyh, bunun insan davranışları üzerindeki etkilerine de değinir. Bireylerin sağlıklı ve huzurlu bir hayat sürebilmelerinin ve bunu çevrelerine yansıtılmalarının temeli ailede başlar. Aile bireyleri birbirleriyle olan ilişkilerinde uyumlu bir tutum ortaya koyabilmeleri durumunda bu uyumun sonuçlarını gerek iç tutarlılıklarında gerek iş hayatlarında gerekse sosyal hayatlarında bulacaklardır. Aynı şekilde aile içi ilişkilerdeki olumsuzluk aynı şekilde bireylerin iş hayatlarını ve sosyal hayatlarını tehdit edecektir. Aileye yön

---

⁶ Kuran-ı Kerim'de "adalet" ve "orta olma" konusu ile ilgili ayetleri inceleyecek olursak, adaletle ilgili ayetlerde genel olarak başkaları ile olan hukukumuzda ya da bir başkasının bize yönelik yaptığı eylemlerinde haksızlıkla ya da adaletle davranması noktasına vurgu yapıldığını görüyoruz. Nefisle ilgili değerlendirmelerde ise, "nefsine zulmedenler" tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu noktadan hareketle nefsin de layık olduğu veçhile yönetilmesi gerektiğinin önerildiğini görüyoruz. Orta yol ile ilgili değerlendirmelerde ise, insanların tutum ve davranışlarında orta yolu tutmalarının emredildiğini görüyoruz. "Zulmeden her nefis, yeryüzündekilerin tümüne sahip olsa, bunu mutlaka fidye olarak verirdi. Onlar azabı görünce pişmanlıklarını gizlerler, oysa onlar haksızlığa uğratılmadan adaletle hükmedilmiştir." Yunus Suresi 10/54; "Böylece biz sizi, insanlara şahit olmanız için orta bir ümmet kıldık" Bakara Suresi 2/143; "Sonra kitabı kullarımızdan seçtiklerimize miras kıldık. Artık onlardan kimi kendi nefisine zulmeder, kimi orta bir yoldadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda yarışır, öne geçer. İşte bu büyük fazlın kendisidir." Fâtır Suresi 35/32; "Yürüyüşünde orta bir yol tut, sesinden de (yüksek perdeleri) eksilt" Lokman Suresi 31/19 ayetlerinde de görüldüğü üzere dinimizde de insanlara orta bir yol tutmaları önerilmiştir. Burada eğer bir konuda yarışılacaksa, insanların hırslarında değil hayırdaki yarışmaları gerektiği vurgulanmaktadır (Akyol, 2008/1: 98, 99).

veren kişiler arasındaki uyumsuzluk da bireyleri psikolojik yönden yıpratacağı gibi ailenin diğer fertleri olan çocukların gelişiminde de çeşitli problemlerle karşılaşmamıza neden olacaktır. Değer eğitiminin en önemli aşamasını ise, aile içi iletişim oluşturmaktadır. Aile ortamı, kişilerin akli muhakemelerini nasıl kurgulayacaklarının öğrenildiği en önemli yerdir. Eğer aile sağlıklı bir iletişim içinde ise, aile fertleri *düşünme* ve *ayırt etme* erdemlerinin gerektirdiği şekilde davranacaklardır. (Fârâbî, 1987: 45; İbn Sînâ: 2005: 197, 198; 2004: 93; Akyol, 2012/2: 28-31; 2012/3: 9)

a. Düşünme Gücü ve Değer Eğitimi

İbn Miskeveyh ahlakın bir sanat ve öğretici bir düzenleme sonucu elde edileceğini belirtir. Filozofa göre, ahlakın nefsimizde yerleşmesi için bizlerin öncelikle nefsin ne olduğunu ve niçin yaratıldığını bilmemiz gerekir. İnsanlar nefislerinin mükemmelliğini amacını ve gereklerini bildikleri takdirde yüksek ahlaki derecelere ulaşacaklardır (İbn Miskeveyh, 1983: 11). İnsanın iradi fiilleri iyilikler ve kötülükler olarak ifade edilir. Bir insan var oluş amacına yöneldiği zaman iyi ve mutlu insan olarak ifade edilir. Başka engellerin bu amaçlardan alıkoyduğu kimselere ise, kötü ve mutsuz kimseler denilir. İbn Miskeveyh'e göre, iyilikler, insanın yaratılış amacına uygun şeylerde irade ve çabasıyla ortaya çıkan durumlardır. Kötülükler ise, insanın kendi iradesi, çabası, tembellik veya ilgisizliğiyle bu iyiliklere ulaşmasını engelleyen şeylerdir (İbn Miskeveyh, 1983: 19).

İnsanın nefsinin ve mahiyetini bilmesini sağlayan ve diğer varlıklardan ayıran özelliği, *düşünme* ve *ayırt etme* yeteneğidir. İnsan idraki, canlılar arasında aklıyla yaratıcısını idrak edecek seviyeye kadar ulaştığı için idraklerin en değerlisidir. İbn Miskeveyh, "kimin ayırt etmesi daha sağlam düşüncesi daha üstün ve seçimi daha doğru ise, onun insanlığı da o ölçüde mükemmeldir" ifadelerini kullanmaktadır. (İbn Miskeveyh, 1983: 19, 2003: 263; Farabi, 2012: 7; Tusi, 2007: 89). Bu ifade, kanaatimizce çok önemli, çoğu insan çocuklarıyla ya da eşiyile iletişim kurarken farkında olmadan buyurgan bir dil benimser ve kullanır. Oysa yapılması gereken düşüncelerimizi buyurgan bir dille ifade etmek yerine, makul bir yaklaşımla ifade etmektir. Bunun için eşimize ya da çocuklarımıza bir takım şeyleri emretmek yerine, onlara düzgün bir akıl yürütme ve ayırt etme yeteneğinin gerektirdiği şekilde davranabilirsek, hem onların kendi kararlarını vermelerine yardımcı olmuş oluruz, hem de bir birey olarak bağımsızlıklarını da korumuş oluruz. Bunun doğal sonucu olarak iletişim içinde olduğumuz

diğer bireyler de düşünme ve ayırt etme yeteneğinin gerektirdiği şekilde davranmayı bir yaşam biçimi olarak benimseyeceklerdir.

Düşünme ve ayırt etme konusunda, özellikle çocuklarımıza bu anlamda yapacağımız rehberlik ve katkı çocuklarımızı gününbirlik korumaktan öte, onları her zaman koruyacaktır. Ahlakın bir niteliği de davranışların yapıp etmeler ve alışkanlıklarla nefislere yerleştirilebilmesidir. İbn Miskeveyh, insanların bu akletme özelliklerinden geri durmalarının yaratılış gayelerinin gerisinde kalmalarına sebep olacağını belirtir. Bu da onların layık olmadığı bir ahlaka ve layık olmadığı bir hayat biçimine sahip olmalarıyla neticelenecektir (İbn Miskeveyh, 1983: 21).

Düşünme ve ayırt etme gücü insanı diğer varlıklardan ayırt eden temel niteliktir. İslam filozoflarına göre, üç tür nefis vardır. Bunlar *bitki*, *hayvan* ve *insan* nefisleridir. Bu nefislerinin arasında bir takım ayırıcı vasıflar vardır. Bitki nefsi, beslenme, büyüme ve ürüme güçlerine sahipken; hayvan, bitkinin özelliklerine ilave olarak hareket ve içgüdüye sahiptir; insan ise tüm bunlara ilaveten *düşünme* ve *ayırt etme* gücüne sahiptir (İbn Miskeveyh, 1983: 21; Fahri, 1998: 151). Buradan hareketle şunu ifade edebiliriz, tabiattaki her canlının bir nefsi var ve onlarda bedensel anlamda insanla bir takım ortak vasıflara sahiptir. Bu anlamda onların da nefis ve canlılıklarına saygı göstermemiz gerekiyor. İkinci olarak da insanın diğer tüm varlıklardan üstün olan yönü, yani insanı insan yapan yönü ortaya çıkıyor ki bu da *düşünme* kabiliyetidir. İbn Miskeveyh, bunu bize açıkça hatırlatıyor: “insan fiillerini eksiltir ve yaratılış amacının gerisinde kalırsa, yani kendi düşüncesinden meydana gelen fiilleri mükemmel olmazsa, o insanlık derecesinden hayvanlık mertebesine düşmeye daha layıktır” ifadelerini kullanıyor (İbn Miskeveyh, 1983: 21).

b. Erdemler ve Değer Eğitimi

Nefsin *düşünme*, *öfke* ve *şehvet* olmak üzere üç gücü olduğunu bunların adalet erdemine tabi olmasıyla, düşünme gücünün *hikmete*, öfke gücünün *cesarete*, şehvet gücünün de *iffet* erdemine dönüştüğünü ifade etmiştik. Şayet kişi bu yetilerini adalet erdemiyile yönetmez ise, kendisine ve insanlara zulmetmeye başlar (İbn Miskeveyh, 1983: 22, 23; Altıntaş, 1998: 237-249).

Bu noktada bizlere düşen görev, ortaya koyduğumuz davranışlarımızda, orta bir yol tutmak, ne kendimize ne de bir başkasını zora sokmamaktır. Birey olarak yaptığımız davranışlarımızda ölçülü olmayı başardığımızda,

hem kendimizle hem de etrafımızla olumlu bir ilişkiye daha doğrusu iletişime geçme imkânımız olur. Bunun temeli de İbn Miskeveyh tarafından bizlere açıkça ifade edilir, “önce kendi nefsimize karşı insafli olmak sonra da başkasına insaf ettiğimiz ölçüde ondan insaf beklemeyi öğrenmemizdir” (İbn Miskeveyh, 1983: 25). Bu nedenle aile içindeki ilişkilerimizde ve davranışlarda da ölçülü olma kaidesi hepimizin ortak erdemi olmalıdır.

İbn Miskeveyh’e göre, ahlaki davranışın ve erdemlerin gerçek anlamda erdem olarak nitelenmesi için bunların bilinçli tercihlere dayanması gerekmektedir. Zira ahlaki erdemler, kimi zaman mutlu ve faziletli olmayan kişilerde de görülebilir. Bazı kimseler adaletli olmadıkları halde doğru iş yaparlar; yiğit olmadıkları halde iffetli davranırlar. Bu ya bilmemesinden dolayıdır. Bu nedenle o yeme içme veya başkalarının düşünün olduğu zevkleri istemez, bunda bir tercih ve irade söz konusu değildir. Bunun diğer sebepleri ise, bu zevklere isteği yoktur ya da onu almak ve kullanmaktan kendisine bir zarar geleceğinden korkmuştur ve yahut da o kendisi için yasaklanmıştır. Bunların hepsi gerçekte iffetli olmadıkları halde, iffetli kimselerin yaptıkları işleri yaparlar. Gerçekte iffetli adını alan kimse, yukarıda anlatılan iffetin hakkını tam olarak veren, onu başka bir amaç için değil de iffet olduğu için seçen ve bir fazilet olduğu için tercih eden, sonra da şehvi isteklerinin her birini ihtiyacı kadar, gerektiği şekilde, gerekli vakitte ve gerekli durumda yerine getiren kimsedir (İbn Miskeveyh, 1983: 97).

Buradan da anlaşılacağı üzere, bizlerin ahlaki olarak nitelediğimiz ve ortaya koyduğumuz davranışlarımız korku, cahillik ya da isteksizlik sebebiyle ortaya çıkıyorsa filozofumuza göre, bunun ahlaki bir davranış olarak nitelenmesi mümkün değildir. Burada temel kıstas bir davranış ortaya koyarken o davranışı yukarıda zikredilen sebeplerden ziyade o davranışı ahlaki olduğu için tercih etmemizdir. Burada da davranışı tercih edecek düzgün düşünme ve ayırt etme yeteneğinin geliştirilmesi sonucunda elde edilen vicdan karşımıza çıkmaktadır. Sağlıklı bir nefse sahip olan birey, akıl ve düşüncesinin gereklerine aykırı davranıp, alışkanlıklarına göre, hareket etmemelidir. İbn Miskeveyh’e göre, insanlar eğer nefsinin alışkanlıklarına doğru bir eğiliminin olduğunu fark ederlerse, bu konuda kendilerine bir takım cezalar vermelidir. Zararlı bir yemeği iştahla yerse, uyması gereken perhizi bırakırsa, nefsinin yine o şeyle cezalandırılmalıdır. Bu nedenle kendi nefsinin kınaması ve bu konuda daha tedbirli davranması gerekir (İbn Miskeveyh, 1983: 166).

Kişi eğer çabucak ve hak etmeyen kimseye karşı kızdığı için ya da gereğinden fazla öfkelendiği için kabalığı ile bilinen bir terbiyesizle karşılaşmış ona tahammülle cezalandırılmalıdır. Kendisine boyun eğmeyen ve iyiliği ile bilinen bir kimseye itaate yönlendirilmelidir. Yararlı işlerde tembellik ediyorsa, kendisini daha zahmetli bir işe sevk etmelidir. Burada insan kendi nefsinde bir takım zaafı görüyorsa, bu konuda kendisine belli sınırlar ve zorunluluklar koyarak nefsinin terbiye etmelidir (İbn Miskeveyh, 1983: 166)

Bizler nefsimizin alışkanlıklarına uyararak yanlış yaptığımızda hem kendimize hem de başkalarına zarar veririz. Bu nedenle gerek aile içinde gerekse aile dışında insanlarla olan ilişkilerimizde, yanlış tutum ve davranışlar gösterdiğimizde bunu kendi içimizde anlamlandırıp, doğrulamak yerine, hatalarımızı, eksikliklerimizi tespit edip bunları bir daha yapmama konusunda kendimize telkinlerde bulunmalıyız. Burada filozofun dediği gibi nefsimizi bu noktada eğitmek için çeşitli şekillerde çaba sarf etmemiz gerekmektedir. bunu yapmadığımız takdirde, kendimize zarar verdiğimiz gibi eşimize, çocuklarımıza sonradan telafi edemeyeceğimiz zararlar dahi verebiliriz.

C. ÇOCUK ve DEĞER EĞİTİMİ

İnsanın mutluluğu elde edebilmesi için çocukluktan itibaren iyi bir ahlak ve değerler eğitimi alması gerekmektedir. Bu hususun gerçekleştirilmesi İbn Miskeveyh tarafından önemsenmiş, çocukların gelişim çağlarında bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlar bizlere açıklanmıştır. İbn Miskeveyh tarafından zikredilen hususlar bugün bizlerinde çocuklarımıza öğretilenlerdir, onların gelişimlerini destekleyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlara dikkat edildiği ölçüde çocuğun daha sağlıklı bir birey olarak topluma kazandırılmasının mümkün olacağını düşünüyoruz.

a. Çocuğun Ahlaki Gelişiminde Temel Erdemler

İnsan varlık olarak düşünce ve davranışında mutluluğu amaçlar. Kişinin mutlu olabilmesi onun düşünce ve eylemleri arasındaki tutarlılığa bağlıdır. Bu da insanların çocukluklarından itibaren elde edecekleri ahlaki erdemlerle mümkündür. İnsan bu ahlaki yetilerini geliştirerek mutlak iyilik olarak nitelenen bakış açısını benimser ve ona uygun eylemlerde bulunur. Ahlaki erdemleri kazanma ise, insanın çocukluk devrinden itibaren başla-

yan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada ebeveynlerin çocuklarının ahlaki eğilimlerinin erdemlere yönelmesinde yardımcı olmaları, bunları gerek alışkanlıklar kazandırma, gerekse telkinler yoluyla çocuklarının benimsemesine yardımcı olmaları gerekmektedir.

Filozofa göre, çocukların hayata bakışlarında doğru ve tutarlı bir tutum kazanmayı sağlayan ilk güç yukarıda da zikrettiğimiz gibi düşünme gücü ve buna bağlı olarak ayırt etme gücüdür. İbn Miskeveyh, çocukta ayırt etme gücü oluşuktan sonra bu ayırt etme gücünden bir başka şeyin daha ortaya çıkacağını belirtir. Bu da *utanma* duygusudur. Utanma duygusunun ortaya çıkma sebebi, kişinin kendisinden kötü bir şeyin ortaya çıkma korkusudur. Bunun için çocukta ilk ortaya çıkması gereken ve onun aklının varlığını gösteren *utanma* duygusudur. Çünkü bu, onun kötülüğü hissettiğini gösterir, bununla ondan sakınır, çekinir ve kendisinde veya kendisinden böyle bir şeyin ortaya çıkmasından korkar. Çocuğa baktığımız zaman onun utandığını yere bakarak başını eğdiğini ve gözümüzün içine bakmadığını görürüz. İşte bu onun asaletinin ilk delili, iyilik ve kötülük duygusuna sahip oluşunun temel dayanağıdır. Onun utanma duygusu, kendisinden doğacak kötü bir davranıştan korkarak nefsinin tutmasıdır. Filozofa göre, bu ayırt etme ve akıl sayesinde güzeli benimsemek ve kötüden kaçınmaktan başka bir şey değildir (İbn Miskeveyh, 1983: 57, 58; Tusi, 2007: 207).

Bir çocukta düşünme ve ayırt etme yeteneğinin bir sonucu olarak, utanma duygusunun varlığının görülmesi, İbn Miskeveyh'e göre, bu nefsin eğitilebilir ve önem vermeye layık olduğunun göstergesidir. Bu nefis, ihmal edilmemeli, temas etmek ve karışmak suretiyle onu bozan karşıtlarıyla baş başa bırakılmamalıdır. Erdemleri kabul etmek için kabiliyet yönünden bu durumda olan çocuğun nefsi saf ve temizdir ve henüz ona herhangi bir suret nakşolunmamıştır. Onun belli bir görüşü ve birine meyledeceği bir görüşü yoktur. Ona hangi suret nakşedilirse ona göre yetişecek ve alışkanlık kazanacaktır (İbn Miskeveyh, 1983: 58).

Burada şunu da ifade etmek istiyoruz, utanma duygusu, insanlardan çekinme ve pasif tavırlar takınma olarak algılanmamalıdır. Zira toplumda genel olarak utanma denildiğinde insanların içine çıkamayan, özgüven konusunda eksikleri bulunan, çocukluktan itibaren kendisini ifade etme noktasında sıkıntıları olan insanlar anlaşılmalıdır. Hâlbuki filozof tarafından utanma olarak ifade edilen durum, kişi hata yaptığında, yanlış ve haksız bir duruma ortak olduğunda ortaya çıkan rahatsızlık

işareti şeklinde tarif edilebilir. Bundan dolayı çocuklarımızın utanma duygusunu kendi özgüvenlerini yitirme durumuyla özdeşleştirmemek gerekir, bilhassa özgüvenlerini, kişilik ve kimlik gelişimlerini sağlamaları için gerekli yardımlarda bulunulması gerekir.

Bu noktada çocuklarımıza bizim yapmamız gereken şey, çocuğun kazanması gereken erdemleri çocuğa gösterebilmektir. Bunda en önemli etkenlerden bir tanesi de aile içinde eşlerin tam bir uyum içerisinde olmasıdır. Eşler davranışlarını çocuklara örnek olacak şekilde ortaya koymalı, onların zihin düzenlerini bozmamaya dikkat etmelidirler. Çocuk yönlendirilirken babanın doğru dediğine anne yanlış dediğinde ya da annenin doğru dediğine baba yanlış dediğinde, anne ve babasının ilişkisi belli ilkelere dayanmadığı çocuk tarafından görülecektir. Bundan dolayı çocuktaki adalet ve hakkaniyet duygusu bozulacak ve yeni bir boyuta doğru sürüklenecektir. Buna bir de dışarıda karşılaşacağı problemleri ya da tutarsızlıkları eklediğimizde çocukta fitraten bulunan o saf ve temiz yön bozulacak, yerine doğru olmayan tutum ve davranışlar yerleşecektir. Bunların tümünün izale edilebilmesi ifade edildiği üzere anne ve babanın yaklaşımlarında tutarlı olmalarıyla mümkün olacaktır.

Yukarıda ifade edilenler, aile içinde hiçbir tartışma ya da farklı görüş olmayacak anlamına gelmemektedir. Burada kastedilen yapılan müzakere ve farklı görüş beyanlarının belli ilkelere ve belli ölçülere dayanmasıdır. Buradaki en temel ölçü de *düşünme* ve *ayırt etme* yeteneğine bağlı olarak makul sonuçların benimsenmesidir. Bu şekilde gerçekleştirilen müzakere ortamları çocuğun farklı görüşlere karşı yaklaşımlarının nasıl olması gerektiğini gösterecektir. Bu, farklı düşünce ve fikirlere karşı tahammülkar ve müsamahakâr olması gerektiğini, mantıklı dayanaklarla sonuca ulaşabileceğini de göstereceğinden çocuğun eğitim sürecinin de bir parçası olacaktır.

Bu farklı durumlara karşı getirilen mantıklı çözüm önerileri sayesinde, çocuklarımız, açgözlülük ve öfkeye kapıldıklarında ya da erdemleri teşkil eden amaçlardan alıkoyan durumlarda sabırlı olmayı öğreneceklerdir. Bu noktada bizler ebeveynler olarak, çocuklarımıza insanlara karşı gerektiği ölçüde yumuşak davranmayı, nefsi kötü isteklerden men etmeyi, olumsuz istekleri nefislerinde kabardığında bu istekleri bastırmayı ve uzaklaştırmayı nasıl başaracaklarını öğretmemiz gerekmektedir (İbn Miskeveyh, 1983: 167).

Tüm bu davranışların kişide ortaya çıkması için öncelikle adalet ya da itidal erdeminin hem nefse hem de bedene kabul ettirilmesi gerekir. Bu gerek İbn Miskeveyh gerekse diğer İslam Ahlak filozoflarının vurgu yaptığı bir husustur. İnsan varlığında hikmet, şecaat, iffet dediğimiz üç erdemden bahsetmiştik, bunlardan nefsin şehvet gücünün itidali bulması sonucunda iffet elde edilmekteydi (İbn Miskeveyh, 1983: 23, 24).

Şehvet insanların yeme içme ve cinsel istek olarak nitelenebilecek behimi duygularının sebep olduğu bir güçtür. Bireyler bu konuda nefislerini serbest bıraktıkları takdirde sınırsız bir haz dünyasına dalarlar. Ancak elde edilen bu hazlar onu yine mutlu etmeyecektir. Bu nedenle gerek kendimizin gerekse çocuklarımızın bu konulardaki farkındalığını arttırmalıyız. Zira insan varlığı bu dünyada bir anlam arayışındadır, dikkat edilirse her istenilenin elde edilmesi de bizleri mutlu etmemektedir (İbn Miskeveyh, 1983: 25, 26).

Tüm bunlardan dolayı ahlak felsefesinde insanların öncelikle kendilerine behimi duygularından kaynaklanan şehvet güçlerinin eğitilmesinin önemine vurgu yapmışlardır. Bu ilk olarak çocukluk döneminde yeme içme adabıyla başlayan bir eğitimidir. Bu basit gibi görülebilir ancak şu an günümüz insanının en büyük problemleri de bu yeme içme ve nefsin arzularına uymanın getirdiği problemler nedeniyle ortaya çıkmaktadır (İbn Miskeveyh, 1983: 60).

Çocuklarımıza çocukluklarının ilk dönemlerinden itibaren yeme içme ve bireysel istekleri hususunda belli bir ölçü kazandırdığımızda onun gelecekte maddi ve manevi varlığını da korumuş olmaktadır. Bugün bizlerin en büyük sorunlarından bir tanesi obezitedir, bilindiği üzere insanın gereksiniminden fazla tüketmesine dayanan bu husus, insanın sağlığını bozduğu gibi hayata olan katkılarını da azaltmaktadır. Aynı şekilde bireysel hazlarımızı sınırsız bir şekilde serbest bırakan bir toplum haline gelindiğinde ise, bunun bir sınırı çizilememekte en aşırı tutumlar topluma mal olmakta, işin kötü tarafı ise, bu kişiler yine mutluluğu elde edememektedirler. Tüm bunlardan dolayı çocuklarımızın mutluluğu ve sıhhati için filozofun bizlere önerdiği orta yol bir diğer deyişle ölçülük erdemini merkeze almamız gerekmektedir.

İtidal ya da ölçülülük çocuğa küçük yaşlarda öğretilmezse, çocuk ileride elde edeceği şeylere karşı tatminsiz olacak ve mutluluğu sürekli olarak başka şeylerde arayacaktır. Bu nedenle maddi olandan ziyade mane-

viyat, sanat ve estetik gibi bir takım değerlerin çocuklar için önemsenmesi ve küçüklükten itibaren bu eğitime yer verilmesi gerekmektedir. Günümüzde ebeveynlerin çocuklarını ödüllendirmek ya da susturmak için sürekli olarak maddi hediyeler, oyuncaklar almaları ya da onları televizyonun başına terk edip gitmeleri sorunları ve problemleri büyütme-ten başka sonuç doğurmayacaktır (Akyol, 2012/4: 9).

Çocuklarımıza mutlu ve mutedil bir yaşam sağlayabilmemiz için öncelikle onlara şehvet duyusunun eğitilerek iffet merkezli bir yaşam biçimine odaklanmaları için gerekli öneriler yapılmalıdır. Bu ilk olarak çocuğun düzgün bir yeme içme adabına sahip olmasıyla başlamaktadır. Biz filozofların bu konuda söylediklerini önemsiyoruz, zira yukarıda da bahsettiğimiz üzere, günümüz insanının tüketim merkezli bir hayata odaklanması sonucunda ortaya çıkan problemlerin arkasındaki sosyal, ekonomik ve bireysel düşüncenin ya da tüketime odaklı bir yaşam tarzının da incelenmesi ve tenkidi gerekmektedir. Bugün bizler birey olarak yüzyıllarca yapılmamış olan çevre tahribatını tek başımıza yapıyoruz, kendi varlığımızın devamı için her türlü varlığın yaşam hakkını hiçe sayabiliyoruz. Bitki ve hayvanların normal yaşam standartlarına göre gelişimlerine izin vermediğimiz gibi türlerin yapısını dahi değiştiriyoruz. İşte bu sorunların temel kaynağı olarak karşımıza insanın eğitilmemiş ve başıboş bırakılmış şehvet duygusu çıkıyor. İbn Miskeveyh'e göre, çocuklarımıza yeme içme ile ilgili verilmesi gereken temel düşünce, yeme içmenin zevk için değil, sağlık için olduğudur. Bütün yiyecekler bizim beden sağlığımızı ve hayatımızı sürdürmemiz için yaratılmış ve hazırlanmıştır. Bu nedenle çocuğun yanında obur kimselerin çok yemek yemeleri küçümsenmeli, onların vücut ihtiyacından fazla yemeleri tenkit edilmelidir (İbn Miskeveyh, 1983: 60).

b. Çocuk Yetiştirilmede Dikkat Edilecek Temel Hususlar

İbn Miskeveyh çocuklarımızı eğitirken karşılaşacağımız pratik konularla ilgili olarak da önerilerde bulunmaktadır. Filozof, çocuğun kendisinde görülecek en küçük kötülük dolayısıyla kınanmakla korkutulmaması gerektiğini belirtir. Bu çocukta sürekli bir suçluluk duygusu yaratacağından saf tarafının zedelenmesine sebep olacaktır. Bir başka husus da çocuk, yiyecek, içecek ve pahalı şeylere karşı düşkünlük gösterdiğinde uyarılmalıdır. Nefsi arzularına uymamasının özellikle yiyeceklerle ve zevklere düşkün olmamasının güzelliği ona gösterilmelidir. Çocuk, yiye-

cek konusunda başkasını tercih edebilmeli, orta yolu benimsemelidir İbn Miskeveyh, 1983: 58).

İbn Miskeveyh, çocuğu eğitirken unutulmaması gereken bir ilkenin de çocuğun ilk gelişim dönemlerinde zaman zaman ilkel davranışlar sergileyebileceği hususu olduğunu belirtir. Çocuk yalan söyleyebilir, duymadığı ve görmediği şeyleri anlatabilir, kıskançlık edebilir, hırsızlığa kalkışabilir, uydurma şeyler söyleyebilir, gevezelik edebilir, kendisine ve çevresine zarar verebilir. Tüm bu olumsuz tutum ve davranışlardan dolayı sürekli kınayarak ve herhangi bir çözüm önerisi sunmayarak karakterine bu davranışların yerleşmesine vesile olunmamalıdır. Filozof, bu davranış biçimlerinin sürekli eğitim, çocuğun yaşının ilerlemesi ve deneyler vasıtasıyla değiştirilebileceğini belirtir. Bu konular gündeme geldiğinde ölçülü ve dikkatli bir şekilde bu konularda gerekli uyarılar yapılmalıdır (İbn Miskeveyh, 1983: 58).

Çocukla zaman geçirilmeli güzel tarih bilgileri, masallar ve çeşitli şiirlerle onun ruhuna incelik kazandırılmalıdır. Bu onun güzel davranışları ve ahlaki tutumları ezberlemesine, diğer insanlara anlatmasına ve bu hususların zihnine yerleşmesine vesile olacaktır. Aynı şekilde bayağı şiir ve hikâyeler dolaylı olarak tenkit edilmelidir. Filozof tarafından yapılan öneriyi günümüze taşıyacak olursak, günümüzde çocuklarımız bir takım çizgi filmler izliyor, kitaplar okuyor. Ancak bu materyallerin içeriğine baktığımızda çocuklarımızın düşünce sistematüğini bozan, temel değerleri alt üst eden öğelerin de içeriklerinde yer alabildiğini görüyoruz. Bu durumda aileler büyük bir ikilem içerisinde kalmaktadırlar.

Çocuğa bunları tümünden yasakladığımız zaman çocuğu geçici bir süre korumuş oluruz, ancak ondan alakasını bütünüyle kesmiş olmayız. Bu kimi durumlarda arkadaş çevresinde de zor durumda kalmasına sebebiyet verebilir. Bu nedenle aileler özellikle çocuklarının izledikleri ve okudukları şeylerden haberdar olmalıdırlar. Bunları mümkünse beraber takip etmeliler, eğer içeriğinin gerçekten çocuğa zarar vereceği kanaati hâsıl olursa, bu durumda engellenmelidir. Eğer beraber izlenirken filozofun dediği gibi bayağı tutum ve davranışların tenkit edilmesi ve yerilmesi yeterli oluyorsa müsaade edilmeli ve bu durumların doğru tutum ve davranış olmadığı çocuğa telkin edilmelidir. Bu hem çocuğun özgüveninin kırılmasına engel olacak hem de bizlerin çocuklarımızla beraber vakit geçirmemize vesile olacaktır.

Çocuğun olumsuz davranışlarının sürekli olarak tenkit edilmesinin olumsuz sonuçlar doğurabileceğini belirtmiştik. Çocuğun güzel davranışlarıyla ilgili tutumlarımızda İbn Miskeveyh'in bize önerisi, çocuktan sadır olan her güzel davranışın övülmesi ve her iyi işinden sonra ödüllendirilmesidir. Burada ödüllendirmeye sürekli olarak çocuklara maddi bir takım imkânların sunulması kastedilmez. Ödüllendirme çocuğun takdir edilmesi, tutum ve davranışlarından dolayı övgü ifadelerinin kullanılması da olabilir. Bu anlatılanlara aykırı davrandığında bilinçsiz yapıyor ve bundan utanıyorsa, hemen yüzüne vurulmamalıdır. Davranış tekrar ederse o zaman gerekli uyarılar yapılmalı, yaptığı işin kötülüğü anlatılmalı ve onu tekrar etmemesi söylenmelidir. Zira sürekli azarlanırsa o da çocuğu utanmazlığa sevk edecektir. Bunun sonucu olarak da kötü olarak görülen şeylerin yapılmasını meşrulaştırmış oluruz (İbn Miskeveyh, 1983: 59).

Gerek kendimiz gerekse çocuğumuz için temel bir unsur da bir kötülüğe bulaşmaktan veya kötülük yapan bir arkadaşına yardım etmekten sakınmanın gereğidir. Bu, filozofa göre çok önemli bir unsurdur, insanlar kötülüğe ya da kötü arkadaşlara bulaştıkları ölçüde bu işlere meyledeceklerdir. Bu anlamda ufak tefek günahları hataları küçümsememeli, bunlar işlendiği takdirde özür dilenmesinin gerektiği vurgulanmalıdır. Çünkü bunlar insanları daha büyük günahları işlemeye sevk edecektir (İbn Miskeveyh, 1983: 166).

İbn Miskeveyh, insanın kişiliğinin oluşumunun ilk başlarında ve ilk gençliğinden itibaren, öfkelenildiği zaman, isteklerine karşı nefsini yenmeye, dilini tutmaya ve arkadaşlarına katlanmaya alıştığı takdirde, bu eğitimi almayan ve bu işler kendisine zor gelen kimselerin yapamayacağı işleri kolayca yapacağını belirtir. Bu nedenle de çocuklarımızı yetiştirirken öyle bir bilinç vermeliyiz ki erdemlere alışan, kötülüklerden uzaklaşan, aptallarla karşılaşmaktan sakınan, onlara uymayan bir karakteri öncelememiz gerekmektedir (İbn Miskeveyh, 1983: 166, 167).

İbn Miskeveyh'e göre, çocuk eğitimiyle ilgili olarak yapılacak en önemli şeylerden bir diğeri de çocuğun aykırı kimselere karışmasından korunmasıdır. Çünkü çocuk, bu tip insanlarla oturup kalktığı zaman kendi doğası da bozulacaktır. Zira çocuğun nefsi bozulmamıştır bu nedenle kendi akranının davranışını çok çabuk kabul eder. Bu nedenle öncelikle çocuklara saygınlığın ne olduğunu öğretmek gerekmektedir. Bu noktada insanlar arasında saygınlığın mal ve neseple olmadığı bunun

akıl, ayırt etme ve ahlakla olacağı çocuğa benimsetilmelidir. Bu nedenle çocukların öncelikle şeref ve fazilet sevgisine yönlendirilmesi gerekir. Çocuk, insanlar arasındaki üstünlüğün maldan değil, ahlak ve değerlere bağlılıktan ortaya çıkan yücelik duygusundan olduğunu kavramalıdır. Bunu desteklemek için çocuğun yanında iyi insanların övülmesi gerektiği gibi, iyi bir davranışta bulunduğu zaman kendisi de takdir edilmelidir (İbn Miskeveyh, 1983: 58, 59). Çocuğun iyi insanlar ile muhatap olması kötü insanları ayırt edebilmesi için çocuğun yanında iyiler övülmesi, kötüler ise yerilmelidir. Bu da çocuğa direkt olarak mesajlar yoluyla değil de genel olarak konuşma arasında sanki eşimizle ya da arkadaşımızla bir olayı değerlendiriyormuş gibi telmih ile yapılması gereken bir durumdur. Direkt olan mesajlardan ziyade çocuklara verilecek dolaylı mesajlar onlara daha iyi etki edecektir.

Kişinin sağlıklı bir düşünceye sahip olması için öncelikle mevcut sağlığını korumasını öneren filozof, bunun iyi ve üstün nefse sahip olmayla gerçekleşeceğini belirtir. Bunun devam ettirilebilmesi ise, iyi ve üstün bir nefse sahip olduktan sonra da kendisi gibi kimselerle düşüp kalkması, arkadaşlık etmesi, kendisine benzeyen kişileri aramasına bağlıdır. İyi ahlaka ve erdemlere sahip kişiler, kötü ve düşük kimselerin, kötü zevklere ve fenalıklara düşkün olanların ve bu gibi işlerle övünenlerin yanlarına gidip gelmekten tamamıyla sakınmalıdırlar. Bunların söz ve sohbetlerini hoş karşılayarak dinlememeli, paylaşmamalıdır. İbn Miskeveyh insanların arkadaşlık ettiği kişilerle olan sohbetlerinin çok önemli olduğuna vurgu yapar. Kötü eş dosttan edinilen kötü huy veya davranışların nefiste ancak uzun zaman ve zor tedavi edilerek giderilecek hastalıklara sebep olacağını belirtir. Bu, filozofa göre, sadece gelişme ve ergenlik çağındaki gençler için geçerli değildir, bazen iyi ve olgun bir insanın bozulmasına, ileri görüşlü bir bilginin şaşırmasına yol açabilir. Bunun sebebi de insanın bedeni zevklere ve cismani rahata düşkün olmasıdır. Zira tabiat ve yaratılışımız gereği bunlara karşı hırşımız vardır. Ancak insanlar bunlara karşı nefislerini akıl gemiyle zapt ederse, aklın çizdiği sınırlarda kalır ve zorunlu olan miktarla yetinirler. Akli merkeze almazlarsa, alışkanlıklarını bu cismani rahatlarına doğru yönlendirirlerse, akli melekelerini kullanmaktan geri kalırlar (İbn Miskeveyh, 1983: 157).

İbn Miskeveyh, dostlukta da orta yola uymanın geçerli olduğunu belirtir. Dostların mutluluğu ancak samimiyet ve sıkı ilişkilerle gerçekleşir. Bu noktada güzel mizah, iyi sohbetler, sevimli nükteler, dinin müsaade

ettiği ve aklın kabul ettiği ölçüde zevk almak, bunda aşırı gitmemek ve bu zevki küçümseyip terk etmemek gerekir. Çünkü iki uçtan birisine meyledildiği takdirde, yani aşırılığa kaçıldığında buna terbiyesizlik, ah-laksızlık ve benzeri kınayıcı isimler verileceğini belirtir. Eksiklik yönüne kaçıldığında ise, buna da asık suratlılık, aptallık gibi isimler verilir. İyi bir arkadaş bu ikisinin ortasını bulan kişidir. Bu kişi zarif, güler yüzlü, iyi arkadaşlık yapan kişidir (İbn Miskeveyh, 1983: 158).

SONUÇ

İslam filozofları insanların değer eğitimine büyük önem vermişlerdir. İbn Miskeveyh de değer eğitiminin öncelikle aile içinde başladığını vurgulayarak, sağlıklı bir değer kazanımı için aile içi tutum ve davranışlarımızda nelere dikkat etmemiz gerektiği konusunda önerilerde bulunmuş, öncelikle varlığın hakikatini anlayan, daha sonra da birbirini anlayan insanların nasıl varlık bulabileceğine dair çözüm önerileri sunmuştur. Filozofun temel yaklaşımı insanın nefsini bilmesi ve nefsini bilmesinin sonucunda kendi gerçekliğini kavramasına dayanmaktadır. Burada karşımıza çıkan kavramlar ise, *düşünme* ve *ayırt etme* yeteneğidir. İnsanın mutluluğu elde edebilmesi bu iki yeteneğini düzgün kullanmasına bağlıdır. Kişi, bu yeteneklerini düzgün kullanır diğer insanlarla duygu ortaklığını tesis edebilirse, bireysel ve toplumsal hayatta bir uyum kazanacaktır. Burada öncelikle aile fertleri birbirlerine olan yaklaşımlarında düşünce ve insaf ölçülerine göre hareket ettiklerinde aldıkları kararlarda ve birbirlerine karşı tutumlarında düzgün bir yol izlemiş olacaklardır.

Bunun bir diğer yansıması da çocuklarımızın eğitiminde olacaktır. Çocuklara düzgün bir düşünme ve ayırt etme yeteneği kazandıran ebeveynler onları her gün koruyup üzerlerine düşmekten daha fazla korumuş olacaklar, kendileri olmasa dahi hayatla başa çıkabilecek bireyler yetiştirmiş olacaklardır. Bunun temeli de çocuklarımıza karşı yaklaşımlarımızda onlarla vakit geçirmek, onları ihmal etmemek, onların yapıp etmelerini sorgulayıcı tutumlardan ziyade beraber etkinliklerle anlamaya çalışmakla olacaktır.

Burada ifade ettiğimiz önerilerde dikkat çeken yön, anlama, dinleme ve paylaşmanın insanların sağlıklı bir yaşam kurmaları için ne kadar önemli olduğunu klasik bir metinden hareketle ortaya koyuyor. Ancak bunları idealize edilen gerçekler olmaları bakımından değil de hayatta uygulanabilir ilkeler olarak düşünmemiz gerekmektedir. İnsanın sağlıklı

huzurlu bir ortama kavuşması öncelikle bireysel varlığını anlamasına bağlıdır. Bu noktada temel hususu nefis ve beden ilişkisini düzgün kuruluması, nefsin yetilerini erdeme dönüştürmesidir. Bu temel değerleri kazanma yeri ise, ailedir. Kişi ailesinden gördüğü terbiye ve ahlakla yaşamına devam etmektedir.

Bizlerin bugün psikolojik ve fizyolojik şiddete karşı almamız gereken önlemler esasında çocuklukta kazandırılacak değerlerle başlamaktadır. Bu telkinlerin şimdiden yapılmasıyla gelecekte olumlu sonuçların alınacağını düşünüyoruz. Toplumsal olaylara günübürlük getirilen çözüm önerileri belki o günkü koşullarda bir takım durumlara ilaç olabilir ancak kalıcı bir çözüm olması söz konusu olamaz. Bu nedenle geleceğe yatırım yapmamız gerekiyor. Bu çerçevede öncelikle anne ve babaları değer eğitimi noktasında duyarlı olmaya çağırılmalı ve şiddetten uzak bir nesil yetiştirme için temel unsurunun aile ve değerler eğitimi olduğunu kavramamız gerekmektedir.

Bu noktada bizlere yardımcı olacak şey, ise geleneğimizde gösterilen alt yapıyı kullanmaktır. İnsanlara orta yolu öğütleyen dinimizin ve felsefi arka planımızın yaklaşım biçimlerinin insanlarımıza sunulması gerekmektedir. Burada insanın sadece maddi yönü olan bir varlık olarak değerlendirilmekten ziyade, onun manevi boyutunun olduğu bir şekilde maddi ve manevi boyutunu belli bir dengede tutması gerektiği vurgulanmalıdır. İslam felsefesinde ortaya konulan bireyin nefis terbiyesi konusunda neler yapması gerektiği ile ilgili hususların bizleri bu konuda aydınlatacağı kanaatini taşıyoruz. İslam ahlak ve felsefesinin daha iyi keşfedilmesiyle ahlakın buyurgan ve emredici bir forma dayalı olarak, korku ve kaygı ile değil bizatihi irade ve tercihe dayalı eylemlerden oluşması gerektiği görülecektir. Bu, insanların davranışlarını belirlerken riyakârlıktan da kurtulmalarına bizatihi kendi varlıklarının gereği gibi davranmalarını sağlayacaktır. ▽

KAYNAKLAR

- AKYOL, Aygün (2008/1), “Şehrezûrî ve Adalet Anlayışı”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7(13).
- (2010/2), “Farabi ve İbn Sina’ya göre Mead Meselesi”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9(18).
- (2011/1), Şehrezûrî Metafiziği, Ankara: Araştırma.
- (2011/2), “İbn Haldun’un İlim Anlayışında Felsefe ve Tarih Tasavvuru”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10(20).
- (2012/1), “Ahlak-ı Nâsırî’de Ahlak ve Siyaset İlişkisi Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma”, Değerler Eğitimi Dergisi, 10(24).
- (2012/2), “Eşlerarası İlişkilerin Çocuk Gelişimi ve Davranışlarına Etkileri”, Aile Okulu-Anne Baba Eğitimi Projesi, Çorum: Çorum Belediyesi Aile Eğitim Merkezi.
- (2012/3), “Ailede Değerler Eğitimi ve Aile Bireylerinin Davranışlarına Etkileri”, Çorum Müftülüğü Aile İrşat ve Rehberlik Bürosu. Çorum: Konferans.
- (2012/4), “Ailede Değerler Eğitimi –İslam Ahlak Felsefesi Açısından Bir Okuma” Uluslararası Değerler ve Eğitimi Sempozyumu Yayımlanmamış Bildiri Metni. 16-18 Kasım 2012. İstanbul: DEM.
- ALTINTAŞ, Ramazan (1998), “İbn Miskeveyh’in Adalet Anlayışı”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2.
- AKARSU, Bedia (1970), Ahlak Öğretileri I-Mululuk Ahlakı, İstanbul: İÜEF.
- ARISTOTELES (1975), Politika, Mete Tuncay (çev.). İstanbul: Remzi.
- (1999), Eudemos’a Etik, Saffet Babür (çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- (2007), Nikomakhos’a Etik, Saffet Babür (çev.). Ankara: Bilgesu.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (1989), Eski Yunan’da Siyaset Felsefesi, Ankara: Vteori.
- ATAY, Hüseyin (1997), “Nefis”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 37(1).
- BEDEVİ, Abdurrahman (1997), “Miskeveyh”, Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri, M.M. Şerif (Ed). Kasım Turhan (çev.). İstanbul: İnsan Yay.
- CÜRCANİ (ts.), Kitâbu’t-Ta’rifât. Abdu’l-Münim Hafna (tahk.), Kahire: Daru’r-Reşad.
- FAHRİ, Macit (1998), İslam Felsefesi Tarihi, Kasım Turhan (çev.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

- _____ (2004), *İslam Ahlak Teorileri*, Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan (çev.), İstanbul: Litera.
- FARABİ (2012), *es-Siyasetü'l-Medeniyye*, Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, Rami Ayas. (çev.), İstanbul: Büyüyen Ay.
- _____ (1987), *Fususü'l-Medenî*, D.M. Dunlop (neşr.). Hanifi Özcan (çev.). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- GAZALİ (ts.), *İhyâu Ulumid'd-Dîn*, Ahmed Serdaroğlu (çev.). c. I. İstanbul: Bedir.
- İbn MANZUR (1990), *Lisânu'l-Arap*, c. 6. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbn MİSKEVEYH (1983), *Ahlâkı Olgunlaştırma*, A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, (çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- _____ (1319), *Fevzu'l-Asgar*, eş-Şeyh Tahir Efendi el-Cezairi (tahk.). Beyrut.
- _____ (2011), "Ölüm Korkusu Mahiyeti ve Nefsin Ölümünden Sonraki Durumu", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. İbrahim Aslan (çev.). 52(2).
- _____ (2003), "Lezzet ve Elem Üzerine", *Klasik İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* Mahmut Kaya (çev.). İstanbul: Klasik.
- İbn SÎNÂ (1298), "Fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Akliyye", *Tis'a Resâil*, İstanbul.
- _____ (2005), *Metafizik II/Kitâbu'ş-Şifâ*. Ekrem Demirli, Ömer Türker (çev.), İstanbul: Litera Yay.
- _____ (2004), "Uyunu'l-Hikme", *İbn Sina Risaleler*, Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu (çev.). Ankara: Kitabiyat.
- LEAMAN, Oliver (2007), "İbn Miskeveyh", *İslam Felsefesi Tarihi*, S. H. Nasr, Oliver Leaman (Ed). Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu (çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- PLATON (2012), *Devlet*, Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- _____ (1997), *Kratylos*, Suat Y. Baydur (çev.). İstanbul: MEB.
- _____ (1997), *Lakhes*, Şazi Kösemihal (çev.). Ankara: MEB.
- SARUHAN, Müfit Selim (2010). *İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Âlem ve İnsan*, Ankara: Yayınevi.
- _____ (2005), *İslam Ahlâk Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Ankara.
- ŞEHREZÛRÎ (1993), *Tarihu'l-Hukemâ Ravzatu'l-Efrah ve Nûzhetü'l-Ervah*, Abdu'l-Kerim Ebu Şuveyrib (tahk.). Trablus: Cemiyeti'd-Da'veti'l-İslamiyyeti'l-Alemiyyeti.
- _____ (2004), *Resâilü'ş-Eş-Şecereti'l-İlâhiyye fi Ulumi'l-Hakâiki'r-Rabbâniyye*, Necip Görgün (tahk.), c. II. İstanbul: Elif Yay.

- ŞEREF, Abdurrahman (2012), *Ahlak İlmi*, Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol (sad.). Ankara: Elis
- Tusi, Nasıreddin (2007). *Ahlak-ı Nasırı*, Tahir Özakkaş (ed.). Anar Garfarov, Zaur Şükürov, (çev.). İstanbul:Litera.
- TÜRKER, Ömer (2006), "Nefis", İA, c. 32. İstanbul İSAM.
- ULUDAĞ, Süleyman (2006), "Nefis", İA., c. 32. İstanbul İSAM.
- UYANIK, Mevlüt (1999), *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, Ankara: Ankara Okulu.
- (2005), *İslam Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması -Gazali Örneği-*, Ankara: Araştırma.
- (2007), "Bireysel Ahlak", *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*, Mevlüt Uyanık, .Recep Kaymakcan (Ed.). İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi.
- (2012/1), *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Ankara Elis.
- (2012/2). "İslami İlim Kavramsallaştırması", *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*, ed.: Mevlüt Uyanık, Fecr Yay., Ankara 2011.

